

A BRAZIL GEOPOLITIKAI ISKOLA

Szilágyi István

jogász, politológus, DSc., tanszékvezető, egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Veszprém,
Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

A nemzetközi viszonyok térbeli és földrajzi perspektívájának tanulmányozása, a politika és a földrajz, a természeti környezet, a demográfia és az államilag szervezett társadalom egymáshoz való viszonyának vizsgálata a tizenkilencedik század végén került a társadalomtudományi érdeklődés előterébe. A geopolitika és a politikai földrajz Friedrich Ratzel és Rudolf Kjellen által képviselt szociáldarwinista megközelítésmódja azonban ambivalens eredményekkel járt. A geopolitikai gondolkodás angolszász iskolája, valamint az új francia, német és spanyol kutatások geostratégiai irányultsága mentes a szociáldarwinista felhangoktól. A huszadik század második felétől világszerte ez az irányzat vált a geopolitikai vizsgálódások uralkodó paradigmájává. A politikai földrajz tudománya európai és észak-amerikai közvetítéssel a latin-amerikai kontinensen is hamarosan megjelent és fontos szerephez jutott az országok kormányzásában. A szubkontinens legnagyobb államában, Brazíliában a geopolitikai gondolkodásra az 1920-as években Friedrich Ratzel és Rudolf Kjellen munkássága gyakorolt nagy hatást. Az 1940-es évektől a Legfelső Hadi Akadémia kereteiben színtre lépő új nemzedék már a geostratégiai irányzat szemléletét követi. Vizsgálódásainak középpontjában a nagyhatalmi státusra törő Brazília belső és külső biztonságával, világpolitikai szerepével, az állandó és az aktuális nemzeti célok megfogalmazásával valamint a fejlődés, a haladás, a rend, az adekvát nemzeti stratégia és trópusi civilizáció jellegzetességeinek meghatározásával kapcsolatos kérdések állnak. A tanulmány a brazil geopolitikai iskola létrejöttének, jellemző jegyeinek, elméleti forrásvidékének bemutatásra vállalkozik. Részletesen elemzi a brazil geopolitikai gondolkodás „aranykora” szerzőinek (Golbery do Couto e Silva, Carlos de Meira Mattos és Therezinha de Castro) munkásságát és a Legfelső Hadi Akadémia tevékenységét.

KULCSSZAVAK ■ geopolitika ■ geostratégia ■ nemzetbiztonság ■ fejlődés ■ nemzeti célok

A nemzetközi viszonyok térbeli és földrajzi perspektívájának tanulmányozása, a politika és a földrajz, a természeti környezet, a demográfia és az államilag szervezett társadalom kapcsolatának, egymáshoz való viszonyának vizsgálata a tizenkilencedik század végén került a tudományos érdeklődés előterébe. A geopolitika és a politikai földrajz fogalmainak megjelenése a politikatudomány és a földrajztudomány szemléletmódjának, módszertani hagyományainak, kutatási területeinek összekapcsolására irányult. A társadalmi problémák vizsgálatának és a társadalomtudományoknak ez az új típusú megközelítése ambivalens eredménnyel járt. A Friedrich Ratzel (1844–1904) és a Rudolf Kjellen (1864–1922) nevével fémjelzett irányzat az organikus állam koncepciójának megfogalmazásával a szociáldarwinizmus veszélyes vizeire tévedt. Mindketten a természettudományos vizsgálódások tapasztalatait, a természettudományban megfigyelhető jelenségek számszerűsíthető mozgástörvényeit alkalmazták a

társadalomra és a társadalom egyik legfontosabb intézményének, az államnak a „viselkedésére”. Ratzel az állam földrajzi dimenziója, és az állam magatartása, cselekvése közötti összefüggések feltárására koncentrált. A német tudós ezért politikai földrajzról beszélt. A svéd Kjellen a társadalomtudományok felől közelített a földrajzi jelenségek vizsgálatához, ezért ő a geopolitika kifejezést használta (Parker, 1998: 11–25). Elméletüket Karl Haushofer (1896–1946) fejlesztette tovább és állította a hitleri Harmadik Birodalom szolgálatába. Ezért a második világháborút követően egészen az 1970-es évtizedig, a Franciaországban és az Egyesült Államokban megjelenő új geopolitikai iskola színre lépéséig a nemzetközi szakirodalom divatjamúlt, kártékony és diszkreditált elméletnek tekintette a geopolitikát. Erre utalnak és ezt a fajta jogos bizalmatlanságot és kételyt fogalmazzák meg Gombár Csaba és Szilágyi István 1980-as években megjelent írásai. „A geopolitika ugyanis a politikai szókinszerek nem valamely semleges, technikai értelmű darabja – olvashatjuk – [...] ez egy határozott szemléletet jelent és állapotot minősít. Amikor a »geopolitikai realitások« kifejezés valahol felbukkan, akkor ott mindig új állam alakulásáról, határok változtatásáról vagy változtathatatlanságáról, valamilyen szuverenitás-torzulásról, egy állam cselekvőképességének korlátozásáról van szó. Mégpedig úgy van szó, hogy mindezt az akaratlan vagy rosszhiszemű »tudományosság« elfedi”(G60bár,1984: 101–102). Szilágyi István az 1960-as évtized új típusú latin-amerikai katonai diktatúráinak jellegzetességeit vizsgálva hívja fel a figyelmet a nemzetbiztonság doktrínájára, a geopolitika elmélete, valamint a szociáldarwinista társadalomfelfogás összefonódására. „A nemzetbiztonság doktrínájához a legszorosabban kapcsolódik a latin-amerikai hadseregek katonai akadémiaiban kidolgozott geopolitika elmélete is. Ez [...] a szociáldarwinizmus jegyében az államot biológiai organizmusnak fogja fel, s a földrajzi-éghajlati viszonyokból és körülményekből von le a társadalmi-politikai berendezkedésre, valamint az egyes emberfajok és civilizációk sajátosságaira, alsóbb és felsőbbrendűségére vonatkozó következtetéseket”(Sziágyi,1983: 146–147).

A geopolitikai vizsgálódások másik, *geostratégiai* megközelítését az Alfred Mahan, Harold Mackinder, Nicholas Spykman, Alexander de Seversky, Henry Kissinger, Georg Kennan stb. nevével fémjelzett angolszász iskola képviseli. A Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby és Paul Routledge által megjelentetett *The Geopolitics Reader* (Routledge, London – New York, 2003) című dokumentumkötet meggyőzően bizonyítja állításunkat. Ahogyan a Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv és Pataki Gábor Zsolt szerkesztésében publikált magyar nyelvű *Geopolitikai Szöveggyűjtemény* (Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999) jelzi, az említett megközelítés jellemzi az új francia és német geopolitikai iskolát is. Ez az irányzat a politikai tevékenység és területi környezete kapcsolatrendszerének alakulása alapján fogalmazza meg következtetéseit és mentes a szociáldarwinista felhangoktól. A huszadik század második felében – írják Joan Nogué Foní és Joan Vicente Rufí: *Geopolítica, identidad y globalización* (Editorial

Ariel, Barcelona, 2001) című munkájukban – világszerte ez az irányzat vált a geopolitikai vizsgálódások uralkodó paradigmájává.

A brazil geopolitikai gondolkodás első szakaszában, az 1920-as években az iskola képviselőire Friedrieich Ratzel és Rudolf Kjellen munkássága gyakorolt nagy hatást. Az 1940-es évektől a *Legfelső Hadi Akadémia (Escola Superior de Guerra – ESG)* kereteiben színre lépő új nemzedék a nagy hatalmi státusra törő Brazília biztonságával, fejlődésével, világpolitikai szerepével, az állandó és az aktuális nemzeti célok megfogalmazásával kapcsolatos kérdések felvetésével már a geostratégiai irányzat szemléletmódját érvényesíti.

A BRAZIL GEOPOLITIKAI ISKOLA LÉTREJÖTTE ÉS JELLEMZŐI

Brazíliában a geopolitikai gondolkodás – hangsúlyozza a témáról írott monográfiájában a brazil születésű Miyamoto Shiguenoli – elsősorban a „Fegyveres Erőkön belül, a tervezéssel foglalkozó szervekhez közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó intézetekben, valamint az ország földrajzi viszonyainak elemzését végző intézményekben talált szilárd bázisra.” (Shiguenoli, 1995: 43). Fejlődése hét szakaszra osztható.

A geopolitikával szisztematikusan foglalkozó első tanulmányok 1920 és 1930 között jelentek meg. Elyseo de Carvalho, Everardo Backheuser, Carlos Delgado de Carvalho és a két hivatásos katona: Mário Travassos, valamint Francisco de Paula Cidade tevékenységére Friedrieich Ratzel és Rudolf Kjellen gyakorolt nagy hatást. E periódus legjelentősebb alakjainak Everardo Backheuser és Mário Travassos tekinthetők. Munkásságukra napjainkig jelentős számú hivatkozás történik.

Everardo Backheuser 1926-ban írta a *Brazília politikai szerkezete. Előzetes megjegyzések (A estrutura política do Brasil. Notas previas)*, 1933-ban a *Brazília problémái – geopolitikai szerkezet (Problemas do Brasil – Estrutura geopolítica)*, az 50-es évek elején a *Brazília és a geopolitika általános leírása (Curso geopolítica geral e do Brasil)* című immáron klasszikussá vált műveit. Backheuser geopolitikai felfogása különbözött Ratzel és Kjellen koncepciójától. Noha ő is alkalmazta a 'tér' (*espaço – Raum*), valamint a 'hely' (*posição – Lage*) fogalmát, vizsgálódásai középpontjába azonban a nemzeti egységet és az azt veszélyeztető tényezők számbavételét állította. Kördiagram formájában közzétett elemzése szerint a legnagyobb problémát a nemzetalkotó politikai szervezet hiánya jelenti. Gyors megoldásul egy olyan tekintélyuralmi rendszer szolgálhat, amely figyelembe veszi a föld (*solo*), az éghajlat (*clima*) és az ember (*homem*) geográfiai hármasságát. A felsorolt tényezők térben (*espaço*) és időben (*tempo*) történő elhelyezése a nagy kultúra elmélete (*teoria do grau cultura*) megalapozásához, azaz a civilizáció és a hódítás folyamatának összekapcsolásához és sajátos magyarázatához vezetett. Az elmúlt tizenöt évszázadban – írja Backheuser – a hideg éghajlat alatt élő

népek uralmuk alá hajtották a trópusok lakosait. A tendencia a nyugati irányú terjeszkedés és a tengerek meghódítása révén a szárazföld birtokba vétele volt. A mérsékelt éghajlatú régiók (Japán, Egyesült Államok, az Anglia–Franciaország–Németország háromszög dominanciájára épülő európai csoport) impériumán alapuló civilizáció adott állapota azonban nem tekinthető öröknek. Az uralom eltolódik az egyenlítő irányába. Európa hanyatlóban van – állítja. Az erőviszonyok a kultúra általa felállított hármastörvényszerűségének második és harmadik törvénye szerint alakulnak. „A földrajzi hely (a ratzeli Lage) *optimum* értéke az emberiség nagy kultúrájával együtt változik. [...] A civilizáció történelmi útjának kivetítése jelzi, hogy az visszatér az Egyenlítőhöz.” (Bakkeuser, 1926: 79–80). A szerző elmélete szerint a földrajzi determináción belül az említett föld, éghajlat, ember triád viszonylatában a klíma a meghatározó. Brazília és a brazil ember, a brazil lakosság által megtestesített kultúra ezért óriási fejlődési lehetőség előtt áll. *Brazília általános egyenlete (esqação geral do Brasil)* a jövőbeni dinamikus fejlődést sejteti.

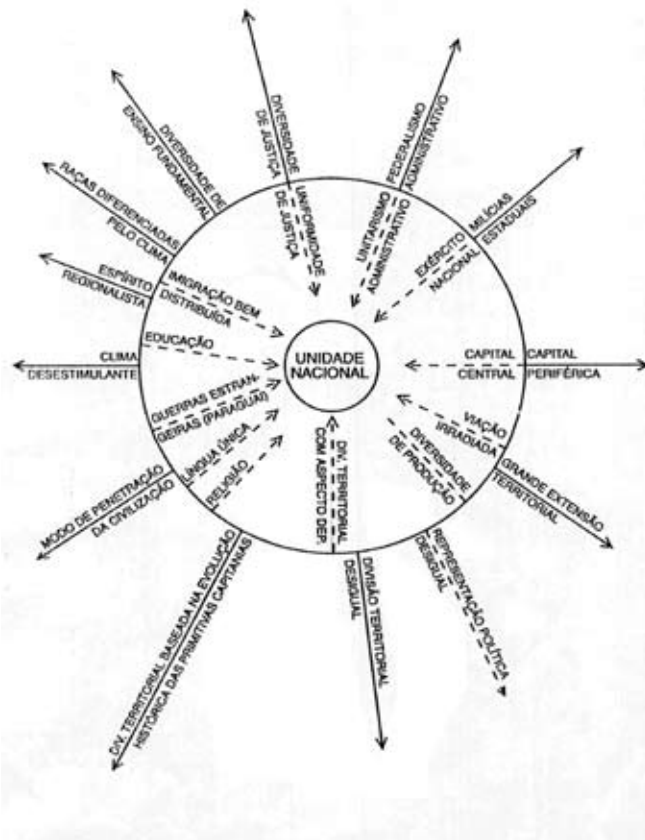

Figura 2 — Forças que atuam pró e contra a unidade nacional (Everardo Bakkeuser)

Mário Travassos tudományos tevékenysége az 1930-as években indult. A tér és a hely nála is elismert és fontos fogalmak. Katona létére azonban nem részesíti előnyben a tekintélyelvű gondolkodást és az autoritárius jellegű, centralizált politikai berendezkedést. Ami elsősorban foglalkoztatta, az Brazília szerepe a latin-amerikai kontinensen, az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán vonzáskörzetének brazil szempontú hatalmi összekapcsolása, a La Plata és az Amazonas folyók térségének uralmi viszonyai. A Miyamoto Shiguenoli által közölt 4. számú ábra szerint Mário Travassos Dél-Amerikában nyolc tengely mentén felvázolható kontinentális földrajzi antagonizmusról beszél. Ezek: 1. A Csendes-óceán; 2. Az Atlanti-óceán; 3. A Paranáy-folyó; 4. A La Plata-folyó, 5. Santos városa; 6. Cuiabá térsége; 7. La Paz körzete; 8. Az Amazonas-folyó medencéje között diagnosztizálható feszültségek.

Figura 4 — Antagonismos geográficos sul-americanos (Mário Travassos)

A Brazília és Argentína közötti lehetséges kiegyensúlyozatlanságot Travassos szerint csökkentheti a bolíviai La Paz, Cochabamba, Sucre, Santa Cruz de la Sierra és Corumbá övezete által alkotott, háromszög alakú, latin-amerikai magtérség (Heartland latinoamericano). A Halford Mackinder elméletének kontinentális alkalmazását megjelenítő ábra a Shiguenoli-könyv 62. oldalán látható.

A több országgal határos latin-amerikai központi zóna három évtizeddel később Ernesto Che Guevara vereséggel végződött kontinentális forradalmi felszabadító háborújának kiinduló pontjával és helyszínével is szolgált. Mário Travassos Matto Grosso régióhoz kötődő, nemzeti magtérséggel kapcsolatos elemzése és az azokat szemléltető geográfiai ábrázolások harminc év múltán, a brazil geopolitikai gondolkodás aranykorának vezető teoretikusaira is hatottak.

Figura 6 — Estrutura geomilitar do Brasil (Mário Travassos)

Golbery do Couto e Silva 1967-ben megjelent, 1981-ben ötödik kiadást megért *Geopolítica do Brasil* című klasszikus művében az ország geopolitikai térségeit Mário Travassos Brazília geomilitáris szerkezetét bemutató ábrája alapján készítette el.

Figura 8 — Esquema geopolítico de Golbery do Couto e Silva
(Adaptado de Golbery do Couto e Silva 1967)

A LEGFELSŐ HADI AKADÉMIA (ESCOLA SUPERIOR DE GUERRA – ESG) LÉTREJÖTTE ÉS TEVÉKENYSÉGE

A brazil geopolitikai iskola intézményesülése és megszilárdulása a második világháború időszakával vette kezdetét és az 1949-ben létrejött Legfelső Hadi Akadémia (Escola Superior de Guerra – ESG) – közkeletű elnevezéssel a Sorbonne (Sorbona) tevékenységéhez kapcsolható. Az ESG alapítását megelőzte a még mindig Ratzel és Kjellen hatását tükröző *Revista Brasileira de Geografia* (1939), a *Boletim Geografico* (1943) című geopolitikai folyóiratok megjelentetése, valamint a Vargas-érában az Új Állam (Estado Novo) periódusában 1930 és 1945 között folyó tervezési és fejlesztési feladatokkal kapcsolatos intézmények létrehozása.

„A Nagy Háború és a Legfelső Hadi Akadémia létrehozása vízváltató-nak bizonyult – hangsúlyozza Miyamoto Shiguenoli –, mert új irányt adott a geopolitikai tanulmányoknak. Egyik oldalról a kutatók egy új generációja jelent meg a színen. [...] Másfelől a hidegháborús klíma, valamint a nyugati demokrácia és a kommunista világ közötti »elkerülhetetlen összecsapás« veszélye meghatározó befolyást gyakorolt ezekre a munkákra. E periódusban jött létre a brazil Fegyveres Erők új típusú *ideológiai laboratóriumként* szolgáló intézménye.” (Shiguenoli, 1995: 76–77). Az ESG tevékenységében a nemzetbiztonság doktrínája és az ahhoz kapcsolódó nemzeti célok, nemzeti hatalom, nemzeti stratégia, nemzetpolitika, nemzeti fejlesztés, a brazil nemzeti lobogón szereplő *Rend (Ordem) és Haladás (Progreso) jelszavának a Biztonság (Segurança) és Fejlődés (Desenvolvimento)* követelményével kiegészített kérdései kaptak kiemelt szerepet. Ennek következtében az egyre inkább önálló társadalmi-politikai és nemzetmegmentő szerepre vállalkozó, s 1964. április 1-jén új típusú katonai intervenciót, *új típusú államcsínyt, golpe de Estado*t megvalósító hadseregben folyó műhelymunka révén a brazil geopolitikai gondolkodásban a *geostratégiai* paradigma vált az uralkodó irányzattá. E felfogásnak azonban kezdettől fogva jelentős autoritárius jellegű színezete volt, mivel a hadsereg vezetőiben egyre általánosabbá vált az a nézet, hogy a nemzet biztonságát, fejlődését és modernizációját az adott viszonyok között csak egy, a Fegyveres Erők intézményi struktúrájára támaszkodó tekintélyelvű állam képes garantálni.

Juarez Távora a Legfelső Hadi Akadémia egykori parancsnoka 1953-ban a következőképpen fogalmazta meg a nemzetbiztonság lényegét: „A nemzetbiztonság kisebb vagy nagyobb mértékben, politikai, gazdasági, pszichoszociális és katonai akciók és eszközök révén garantálja az állam és a nemzeti közösség védelmét, a nemzeti célok elérését és megmentését a belső és külső ellenséges tényezők akciójával szemben” (Shiguenoli, 1995: 84). A Távora által adott meghatározás négy eleme, a politikai, gazdasági, társadalompszichológiai és katonai tényezők együttese napjainkig is az ESG doktrínájának szerves részét képezi. Ezen alapszik az állandó és aktuális nemzeti célok, a nemzeti hatalom, a biztonság és fejlődés fogalmainak tartalmi meghatározása is. Az ESG első parancsnoka, Cordeiro de Farias tábornok szerint „Az *Állandó Nemzeti Célok (Objetivos Nacionais Permanentes)* a nemzeti tudathoz elválaszthatatlanul hozzátartozó törekvések megfogalmazását jelentik. Ezek: egység, függetlenség, a nemzet politikai szuverenitása, a gazdasági fejlődés és a nép erkölcsi, kulturális és társadalmi evolúciója azon az egész földrajzi téren belül, amelyet birtokában tart és amelyet a történelmi tradícióik a túlélés minimumaként megkövetelnek” (Cordeiro de Farias, 1952: 5). Hasonlóképpen fogalmaz a már említett Golbery do Couto e Silva is, aki az aktuális nemzeti célokat illetően az érdekek adott pillanatban történő érvényesítésére helyezi a hangsúlyt. Az ESG különböző kézikönyvei, tananyagai és elemzései is a fent említett felfogásban készültek. A Legfelső Hadi Akadémia gondolatvilágában azonban

egyre fontosabb szerephez jut a *Nemzeti Hatalom (Poder Nacional)* kérdésköre. Az Állandó és az Aktuális Nemzeti Céloknak a Nemzeti Hatalom erősítését kell szolgálniuk. Ennek az ország nemzetközi viszonyokban betöltött nagyhatalmi szerepéhez, a területi integritás külső és belső veszélyek elleni megvédéséhez, az önrendelkezéshez, a nyugati keresztény civilizáció oltalmazásához, valamint a Brazíliát jellemző spirituális értékek megőrzéséhez kell vezetnie. „A Nemzeti Hatalom – olvashatjuk Távora fejtegetéseit – minden olyan eszköznek az integrált kifejeződése, amellyel a Nemzet ténylegesen rendelkezik az adott pillanatban, s amellyel a létező antagonizmusok ellenére előmozdítja nemzetközi téren és a hazai szférában is a nemzeti célok elérését és megővését” (Távora, 1962: 3). Meira Mattos tábornok szerint a nemzeti hatalom „[m]agában foglalja nemcsak azokat a materiális erőket, amelyekkel a nemzet rendelkezik, hanem azokat a képességeket is amelyek segítségével irányítani tudja az eseményeket. Nem kétséges, ez a két érték a *(materiális) hatalmi erő* és a *pszichológiai befolyás ereje* – egymással szoros kapcsolatban van. Egyik sem létezik a másik nélkül” (Shiguenoli, 1995: 91).

A Legfelső Hadi Akadémia doktrinális tevékenységében a nemzeti hatalommal, a fejlődéssel, a nemzetbiztonság geopolitikájával, a nyugati keresztény civilizáció védelmével kapcsolatos kérdések az 1964. április 1-jei katonai hatalomátvétel után, mindenekelőtt az 1968 és 1973 közötti periódusban kerültek előtérbe. Cordeiro de Farias tábornok vezetése alatt (1949–1953) az ESG mint a hadsereg vezérkarának képzési központja a brazil politikai döntési centrumoktól professzionális távolságot tartva, autonóm intézményként működött. A Juarez Távora-érában (1953–1967) – amely már magában foglalta a katonai kormányzás Humberto Castelo Branco tábornok nevével fémjelzett első három éves korszakát is – a hatalom birtokában a biztonság kérdései kerültek előtérbe. Az 1973 utáni fázis a biztonság és fejlődés fogalmainak újraértelmezését, a katonai kormányzat jellegének megváltozását, az ESG visszaszorulását, 1989-től pedig a polgári kormányzáshoz vezető önkizárásos demokratikus politikai átmenet győzelmét hozta (Szilágyi, 2005: 81–82).

A brazil geopolitikai gondolkodás előtérébe a hetvenes évek második felétől a (nemzet-) biztonság, a fejlődés, a tervezés, az irányított gazdaság és társadalom problémáinak összekapcsolása révén a nagyhatalmi szerepvállalás kérdésköre került. A brazil szerzők figyelme egyre inkább a nagyhatalmi státusz kritériumrendszerének meghatározására irányult. Ray Cline a Georgetown Egyetem Stratégiai Tanulmányok Intézetének akkori igazgatója az 1970-es évek végén tette közzé világhierarchiáról szóló egyenletét, melyben a gazdasági, politikai, katonai tényezők és az akarati-érzelmi elemek összekapcsolása révén alkotta meg az alábbi szintetizált modellt:

$$Pp = (C + E + M) \times (S + W) - \text{portugálul}$$

$$Eh = (Krt + Gk + Kk) \times (Sc + A) - \text{magyarul}$$

- Pp = poder percebido (elismert hatalom – Eh)
 C = massa crítica: população + território (kritikus tömeg:népesség + terület – Krt)
 E = capacidade econômica (gazdasági kapacitás – Gk)
 M = capacidade militar (katonai kapacitás – Kk)
 S = objetivo estratégico (stratégiai cél – Sc)
 W = vontade de executar a estratégia nacional (akarát a nemzeti stratégia Végrehajtására – A)

Carlos de Meira Mattos tábornok szerint Ray Cline modellje nem teljes. Hiányzik a meggyőző erő, a kényszerítő hatalom – a poder de persuadir (P – Kh) megjelenítése. Ennek hozzáadásával az egyenlet a következőképpen írható fel:

$$Pp = (C + E + M) \times (S + W + P) - \text{portugálul}$$

$$Eh = (Krt + Gk + Kk) \times (Sc + A + Kh) - \text{magyarul}$$

Ha a P (Ke) faktort is beiktatjuk, akkor Brazília Meira Mattos szerint 1977-ben a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Németország, Franciaország és Kína után a hatodik helyet foglalja el a nemzetközi rendszer nagyhatalmainak sorában.

A brazil geopolitikai gondolkodás világszerte legismertebb képviselője *Golbery do Couto e Silva* tábornok, aki a már említett *Carlos de Meira Mattos* tábornokkal és *Therezinha de Castro*val együtt a brazil geopolitikai iskola 1957-ben kezdődő aranykorának meghatározó teoretikusa volt. Couto e Silva nem csupán a nemzetbiztonság doktrínájával, a nyugati keresztény civilizáció védelmének problémájával, hanem a nemzeti tervezés, a brazil nagyhatalmi szerepvállalás és a geopolitika elméleti megalapozásának kérdéseivel is foglalkozott. Az 1911-ben Rio Grande városában született főtiszt 1987-ben halt meg. Mozgalmas élete során nem csupán az 1964-ben bevezetett tekintélyuralmi-bürokratikus katonai rendszer létrehozásában, hanem annak fokozatos lebontásában, a demokratikus politikai átmenet menetrendjének kidolgozásában is jelentős szerepet játszott.

Első munkái az 1950-es években jelentek meg. 1955-ben publikálta a *Stratégiai tervezés (Planejamento Estratégico)* című kötetet. Az írás a kormányzati tervezés kézikönyvének tekinthető, amely azonban tartalmazta a tervezési folyamat, a tervezéspolitikai és a geopolitika alapvető elveit és elemeit is. Jelentősen befolyásolta a Legfelső Hadi Akadémia gyakorlatát és hatott szellemiségére is. Mivel a könyv a hidegháború körülményei között született, a nemzetbiztonság doktrínája mellett a közép- és hosszú távú program készítéshez kapcsolódóan előtérbe került egy sajátos „harmadik út” keresése és lehetősége is. A tervezés abszolút elutasításával és annak központosított változatával Couto e Silva a „demokratikus tervezés” koncepcióját állította szembe. Egyben a nemzetbiztonsághoz, a nemzeti erőforrások növeléséhez kapcsolta a kormányzati

tervezés folyamatát. Amint említettük, ő is Cordeiro de Fariashoz hasonlóan határozta meg az Állandó és az Aktuális Nemzeti Célok tartalmát. A nemzetet hatalmi egységnek fogta fel, amelyet történelmi környezetbe helyezett. Couto e Silva szerint a nemzetbiztonságnak a nemzetközi rendszerben elfoglalt brazil pozíciót kell szolgálnia. Ennek négy alapja van. A *nyugati keresztény civilizáció védelme (Defesa da Civilização Ocidental Cristão)*, a sajátosan értelmezett *demokrácia szolgálata, a realista világszemlélet és a brazil érdekek érvényesítése*.

1967-ben jelent meg, és azóta már több kiadást is megért a nemzetközi geopolitikai gondolkodás klasszikussá vált alapműve, a *Brazília geopolitikája (Geopolítica do Brasil)* című könyv. A kötet valójában két írást foglal magában. A harminchét oldalas első tanulmány a *Nemzeti politikai konjunktúra, a végrehajtó hatalom (Conjuntura Política Nacional o Poder Executivo)* címet viseli, és az 1980-as esztendő kormányzati stratégia szempontjából fontos kérdéseivel foglalkozik. A 273 oldal terjedelmű második részben olvashatjuk a *Brazília geopolitikája* című könyv 1981-ben megjelent ötödik kiadását. Tanulmányunk ennek az utolsó, ha úgy tetszik legújabb változatnak az elemzésére vállalkozik, amelynek teljes címe a következő: *Nemzeti politikai konjunktúra, a végrehajtó hatalom és Brazília geopolitikája (Conjuntura Política Nacional o Poder Executivo e Geopolítica do Brasil)*. A könyv Brazília nemzetközi viszonyokban játszott szerepének geostratégiai elemzését adja. Az első fejezetben a geopolitika elméleti kérdéseit vizsgálja és a geopolitika, a stratégia, valamint a politika egymáshoz való viszonyát elemzi. Ugyanebben a részben Brazília geopolitikai, geohistóriai, társadalmi változásbeli, nemzeti célokkal kapcsolatos aspektusait veszi sorra. A monográfia második része a Geopolitika és Geostratégia címet viseli. Ennek első fejezetében a két vizsgálódási tartomány alapvető kategóriarendszerét tekinti át. A második fejezet a nemzetbiztonság két pólusáról szól Latin-Amerikában. A harmadik a nemzetközi térről. A következő önálló rész Brazília és a Nyugat védelmének kérdéseit vizsgálja. A Függelék a geopolitikai megközelítések módszertani és kutatási kérdéseivel foglalkozik.

Couto e Silva 1952-ben a geopolitikáról mint a politikához, különösképpen a stratégia és a nemzetbiztonság kérdéséhez a politikailag szervezett térben élő emberiség földrajzi keretek között megvalósuló tevékenységéhez kapcsolódó művészetéről beszélt. Ez elmélet és gyakorlat is egyben, amely azonban nem azonosítható a politikai földrajzzal. A geopolitika az eszmék központi magja, amelyben 1959-től a politikai akció és a geográfiai elemek összekapcsolódása került előtérbe. „Számunkra – olvashatjuk a *Brazília geopolitikája* című könyv 64. oldalán – a geopolitika nem más mint a politikai cselekvés irányainak geográfiai megalapozása. [...] [M]indenekelőtt a koncepciónk alapjául szolgáló *tér (espaço) és a hely(zet) (posição)* vizsgálata révén. Ez a politika egyik, kijelenni elképzelések által definiált ága, amelyet magunk között mesterünk Backheuser szavaival »a földrajzi feltételek és a politikai valóság egybeesése« formulával írhatunk le.

Nem lenne jogos tehát összekeverni azt a politikai földrajzzal és kettős jellegének tagadása sem állja meg a helyét. Nem beszélhetünk a társadalom nélküli tudomány koncepciójáról és alapjairól, sem a gyakorlatot nélkülöző művészetről, mivel ezek együttesen alkotják a politikát magát. Éppen ezért a földrajzi és a politikai realitás elemzése, főként ha az a nemzeti törekvések és érdekek formájában jelenik meg, számunkra csupán akkor képvisel valós értéket, ha a geopolitika brazil jelleget ölt (Couto e Silva, 1981: 64).

Golbery do Couto e Silva geopolitikai megközelítése három tényező – a doktrína, a világlátás és az irányelvek – együttesén és egységén alapul. A *doktrína* (*Doutrina*) a geopolitikai gondolkodásra jellemző sajátos fogalmi rendszer mellett a módszertant is magában foglalja. A *világlátás*, (*cosmovisão*), *avagy perspektíva* (*perspeciva*) az elemző helyzetéből fakadó nézőpontot jelenti. E két tényezőt a *tevékenységet befolyásoló általános irányelvek* (*directrizes gerais para a acção*) egészítik ki. A doktrína szerint a geopolitika olyan tudomány, művészet és gyakorlat, amely hozzájárul az Állandó Nemzeti Célok kidolgozásához, így megelőzi a programjavaslatokat megfogalmazó politikát. A doktrína részét képezi a *politikai tér* (*espaço político*), a *hely(zet)* (*posição*) és az *összeköttetés* (*circulação*). A politikai tér elemeit a forma, a kiterjedés, a környezet, az érték, a régiók, a szubrégiók, a központi mag, a passzív vagy halott térségek, a másodlagos központ és a domínium fogalmai mögött meghúzódó realitások alkotják. A pozíció egy országnak a világban, a régióban, az interregionális kapcsolatokban, a nemzetközi kereskedelemben elfoglalt helyzetét és az egyes területek államon belüli helyzetét jelenti. Az összeköttetés a külső és a belső terek kapcsolatára vonatkoztatott fogalom. Couto e Silva Brazília estében a már korábban jelzettek szerint öt geopolitikai térséget különböztet meg. A *Geopolítica do Brasil* című könyv 125. oldalán közölt ábra szerint beszélhetünk az Általános Tartalék, avagy a Központi Műveletek, az Északi Szárny, a Déli Szárny, a Keleti Szárny és Amazónia zónájáról. A cél a központi térség erőforrásainak dinamizálása.

A latin-amerikai kontinens esetében is öt fontos zónát különböztet meg. Az említett munkája 89. oldalán látható térképen az Általános Tartalék, vagy a Központi Műveletek térsége mellett Amazónia, Patagónia, a Kontinentális Kapocs és az Észak-Kelet Brazíliát magában foglaló övezetekről ír.

. A nagyhatalmi lehetőségekkel rendelkező és nagyhatalmi pozíciókra törő Brazília a jelzett földrajzi és helyrajzi viszonyok figyelembe vételével *négy ablakon* át tekint a világra. A portugál nyelvű, afrikai övezetekre is nyíló *luzo-brazil*, a Latin-Amerikát jelképező *latin*, a *keresztény civilizációhoz* kötődő nyugati és a harmadik világot magában foglaló *fejlődő térségek* ablakán.

Golbery do Couto e Silva általánosan elfogadott összegzése szerint a belső, a kontinentális és a világszisztémabeli tényezőket is figyelembe vevő brazil geopolitika fő jellemzőségei a következők:

- „1) a térbeli integráció és értékelés geopolitikája;
- 2) a belső expanzió és kifelé irányuló békés befolyásolás geopolitikája;
- 3) a határok teljes hosszán a védekezés geopolitikája,
- 4) a nyugati keresztény és a saját civilizáció védelmében való részvétel geopolitikája;
- 5) a kontinentális együttműködés geopolitikája;
- 6) az elmaradott világgal való együttműködés geopolitikája tengeren innen és túl;
- 7) a külső hatalmi centrumokkal dinamikusan szembenéző nemzetbiztonság és nemzetstratégia geopolitikája” (Couto e Silva, 1981: 137–138).

E megfontolások hasznosítása a megalapozott nemzeti stratégia kidolgozásának alapvető feltételét képezi.

Amint említettük, Golbery do Cuoto e Silva mellett a brazil geopolitikai gondolkodás aranykorának jelentős személyisége az a Carlos de Meira Mattos tábornok, aki többek között a *Brazília – Geopolitika és Küldetés (Brasil – Geopolítica e Destino, 1975)*, a *Geopolitika és a Trópusok (Geopolítica e Trópicos – 1984)*, a *Csillagháború (Guerra nas Estrelas, 1988)*, valamint *A geopolitika és a határok elmélete (A Geopolítica e a Teoria das Fronteiras, 1988)* című könyveivel írta be magát a brazil politikatudomány történetébe. Munkásságát az alkalmazott geopolitika kategóriájával jellemezte. Az 1913-ban São Paulo állam São Carlos nevű városában született Meira Mattos Brazíliát az úgynevezett „trópusi civilizációt” (*Civilização dos Trópicos*) megteremtő és reprezentáló, növekedésben lévő világhatalomnak tartja. A nemzetközi viszonyok elmélete realista iskolájának felfogását képviselve vallja, hogy a hatalom a függetlenség a biztonság és az állam fejlődésének legfőbb biztosítéka. Az Amazónia és Pán-Amazónia fogalmak között különbséget téve az első kategóriát Brazília nemzetépítési törekvéseihez kapcsolja, a másikkal a szóban forgó makrorégió globális-multinacionális jellegét hangsúlyozza. Ez utóbbi „a föld területének egy huszad részét; Dél-Amerika negyven százalékát; Brazília három ötödét; a világ rendelkezésre álló édesvízi forrásainak egy ötödét; a föld trópusi erdőtartalékának egyharmadát teszi ki” (Meira de Mattos, 1980: 23). Ez a világ egyik legfontosabb fejlődési pólusa, ahol megvalósul a belső és a határtérségek, azaz a különböző zónák egymást erősítő kölcsönhatása. Brazília földrajzi dimenziója, népessége, természeti kincsei, tudományos és technológiai kapacitásai, továbbá belső kohéziója miatt világhatalomnak minősül – állítja Meira Mattos. Képes a belső és külső biztonság és a fejlődés összhangjának megteremtésére. A Brazília által megtestesített fejlett trópusi civilizáció ráadásul a tudomány és a modern technológia egyik hordozója is. Az ország lakosainak mesztic jellege, a geopolitikai mozgástér szempontjából jelentős terek – a tengeri, a szárazföldi és légi – együttes jelenléte képezi Brazília sikerének zálogát.

A brazil geopolitikai triász harmadik tagja Therezinha de Castro 1930-ben született Rio de Janeiroban. 2000-ben, hetven éves korában hunyt el. Fő kutatási területeit a geopolitika célrendszere, eszközei, Brazília geográfiai jellemzőinek vizsgálata, valamint az összehasonlító geopolitikai elemzések képezték. Fontosabb munkái: *Brazília fényképe. Geopolitikai atlasz és szöveggyűjtemény (Retrato do Brasil. Atlas-Texto de Geopolítica, 1986)*, *Geopolitika: Elvek, eszközök és célok (Geopolítica: Princípios, Meio e Fins, 1986)*, *Amerikánk. Összehasonlító geopolitika (Nossa America. Geopolítica Comparada, 1994)*. Amint a Therezinha de Castro műveinek vázlatos felsorolásából kiderül, a szerző a földrajzi és a geostratégiai kérdések egységes rendszerének kialakítására vállalkozott. Ő is Brazília nagyhatalmi státuszának elvét vallja. Jorge Manuel Costa Freitas összegzése szerint: „Brazíliának, mint a dél-amerikai politikai tér alkotórésze területi jellegzetességeinek

felvázolása után Therezinha de Castro három »természetes régió« létezéséről beszél: egy területünk 64%-át alkotó, az Északi és a Közép-Keleti régiókat magában foglaló *elmaradott szigetről (ilha subdesenvolvida)*, egy, az ország 18%-ára kiterjedő, *fejlődő szigetnek (ilha em desenvolvimento)* minősülő Északkeleti régióról és a Déli, valamint a dél-keleti régiókat tömörítő *fejlett szigetről (ilha desenvolvida)*.” (Costa Freitas, 1999: 202–203). Therezinha de Castro megítélése szerint Brazília érdekei regionális és nemzetközi téren egyaránt többszínűek és többrétegűek. A hagyományos térbeli geopolitikai felosztás szempontjából pedig szárazföldi, tengeri és légi hatalomnak is tekinthető. A szerző a nemzetközi viszonyok ötfokozatú hatalmi rendszerét vázolja fel. *Elsőszintű hatalomnak (potencias do primeiro nível)* az Egyesült Államokat, Oroszországot, Kínát, Japánt és az Európai Közösséget tartja. *Második szintű nemzetek (nações do secundário nível)* sorába Nigéria, India, Kanada, Mexikó, Venezuela, Brazília és mindazon országok tartoznak, amelyek saját régiójukra, vagy az azt körülvevő geopolitikai övezetre gyakorolt befolyásuk révén már közvetlenül az elsőrangú hatalmak vetélytársaivá váltak. *Harmadik szint (nações de terceiro nível)* nemzeti regionális geopolitikai súllyal rendelkeznek. *Negyedik szint (nações de quarto nível)* országainak helyi kapcsolataik vannak. *Ötödik szint (nações de quinto nível)* államai semmiféle különösebb sikert nem tudnak felmutatni.

Brazíliát többszínű és többrétegű érdekei miatt különleges kapcsolatok fűzik az angolszász Amerikához (Egyesült Államok és Kanada), Latin-Amerika régióihoz (a Karib-térség, Dél-Amerika) és a világ hatalmi központjaihoz (Nyugat-Európa, Kelet-Európa, Közel- és Közép-Kelet, valamint Afrika). A hidegháború korszakának lezárulása után nagy figyelmet fordít Amazónia térségével kapcsolatos geostratégiai elemzéseknek, az új gazdasági és politikai világréteg, valamint a korlátozott szuverenitás kérdéseinek vizsgálatára.

ÖSSZEZÉS

A geopolitikával és a politikai földrajzzal kapcsolatos kutatások Brazíliában az 1920-as években indultak meg. A kezdeti periódusban a brazil geopolitikai gondolkodásra Friedrich Ratzel és Rudolf Kjellen szociáldarwinizmusa és organikus államfelfogása gyakorolta a legnagyobb hatást. Azonban már Everardo Backheuser és Mário Travassos munkásságában is megjelentek a geostratégiai megközelítés elemei. A második világháborút követő időszakban, a Legfelső Hadi Akadémia tevékenységéhez kapcsolódó, Cordeiro de Farias, Juarez Távora, Golbery do Couto e Silva, Carlos Meira Mattos és Therezinha de Castro nevével fémjelzett, nemzetközi elismerésre szert tett brazil geopolitikai iskola gondolkodásában a geostratégiai paradigma vált uralkodó irányzattá. A hidegháború időszakában a geopolitika elméletének és a nemzetbiztonság doktrínájának összekapcsolása révén a kommunizmus feltartóztatása és

a nyugati civilizáció védelme került előtérbe.1964-től, a hadsereg új típusú, intézményes hatalomátvételének időpontjától az állandó és aktuális nemzeti céloknak, a nemzeti hatalom megerősítésének, és összetevőinek, a brazil nagyhatalmi státusz problémakörének, valamint a biztonság és a fejlődés kérdéseinek a kutatása élvezett elsőbbséget.1989 a polgári kormányzáshoz és a demokratikus társadalomépítéshez való visszatérés dátuma. Ettől kezdve Braziliában az ország növekvő világpolitikai szerepvállalását kifejező „felelős pragmatizmus” jelszavának jegyében a kontinentális integráció folyamatának geopolitikai aspektusaira irányul a figyelem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Backheuser, Everardo (1926): *A estrutura política do Brasil. Notas previas*. Rio de Janeiro, Mendonca – Machado.
- Castro de, Therezinha (1986a): *Retrato do Brasil. Atlas-Texto de Geopolítica*. Rio de Janeiro, Biblioteca do Exército Editora.
- Castro de, Therezinha (1986b): *Geopolítica:Princípios,Meios e Fins*. Rio de Janeiro, Colégio Pedro II.
- Castro de, Therezinha (1994): *Nossa America.Geopolítica Comparada*. Rio de Janeiro, Biblioteca do Exército Editora.
- Cordeiro de Farias, Osvaldo (1952): *Conceito estratégico nacional*. In ESG-C-010-52.
- Couto e Silva, Golbery (1981): *Conjuntura Política Nacional o Poder Executivo e Geopolítica do Brasil*. Rio de Janeiro, Livraria José Olympio.
- Costa Freitas, José Manuel (1999): *A Escola Geopolítica Brasileira*. Lisboa, Instituto Superior de Ciências Sociais e Políticos.
- Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (1999): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.
- Gombár Csaba (1984): *Egy állampolgár gondolatai*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Nogué Foní, Joan – Vicente Rufí, Joan (2001): *Geopolítica, identidad y globalización*. Barcelona, Editorial Ariel.
- Meira Mattos de, Carlos (1980): *Uma Geopolítica Pan-Amazônica*. Rio de Janeiro, Biblioteca do Exército Editora.
- Parker, Geoffrey (1998): *Geopolitics. Past, Present and Future*. London – Washington, Pinter.
- Shiguenoli, Miyamoto (1995): *Geopolítica no Brasil*. São Paulo, Papirus.
- Szilágyi István (1983): A nemzetbiztonság doktrínája és a geopolitika a chilei fasiszta rendszer ideológiájában. In *Acta Historica*. Tomus LXXVII. Szeged, 141–151.
- Szilágyi István (2005): Hivatásos katonából „professzionális” demokrata. In *Politikatudományi Szemle*. 2005. 3-4. sz. 81–111.
- Távora, Juarez (1962): *Uma política de desenvolvimento para o Brasil*. Rio de Janeiro, Livraria José Olympio.
- Gearóid ó Tuathail – Simon Dalby – Paul Routledge (eds.) (2003): *The Geopolitical Reader*. London – New York, Routledge.